

کتابشناسی مطالعات مانوی

(شناخت موضوعی منابع و مأخذ)

دکتر محمد شکری فومشی
ویراسته اکرم دژهوست گنک

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه	: شکری فومشی، محمد Shokrifoumeshi, Mohammad
عنوان و نام پدیدآور	: کتابشناسی مطالعات مانوی: شناخت موضوعی منابع و مآخذ / محمد شکری فومشی؛ ویراسته اکرم دژهوست گنک.
مشخصات نشر	: تهران: طهوری، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۲۱۴ص: مصور (رنگی).
شابک	: 978-600-5911-52-7
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: نمایه
موضوع	: مانویت - کتابشناسی.
موضوع	: Manichaeism--Bibliography
شناسه افزوده	: دژهوست گنک، اکرم، ۱۳۵۳-، ویراستار.
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۷ ۸۵۲ش/ Z۷۸۴۵
رده بندی دیویی	: ۰۱۶/۲۹۹۹۳۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۱۶۳۶۶۶

کتابشناسی مطالعات مانوی

(شناخت موضوعی منابع و مآخذ)

دکتر محمد شکری فومشی
ویراسته اکرم دژهوست گنک

انتشارات طهوری
۱۳۹۷

نشریات عمومی

خیابان انقلاب - شماره ۱۲۰۴ - تلفن ۶۶۴۰۶۳۳۰

کتابشناسی مطالعات مانوی
(شناخت موضوعی منابع و مآخذ)
دکتر محمد شکری فرمشی
ویراسته اکرم دژموس گنک
چاپ اول، ۱۳۹۷
صفحه آرایشی: علم روز
امور فنی چاپ: بهروز مستان
شمارگان: ۲۲۰ جلد
حقوق چاپ و نشر محفوظ است.
۳۵۰۰۰۰ ریال

فهرست

پیش گفتار.....	۹
کوتاه نوشت ها.....	۱۱
پاره نخست: منابع و مآخذ غیر مانوی.....	۱۳
گفتار یکم: سریانی، یونانی، و لاتین.....	۱۵
گفتار دوم: فارسی میانه زرتشتی (پهلوی).....	۳۵
گفتار سوم: عربی و فارسی.....	۳۷
گفتار چهارم: مطالعات گنوسی.....	۴۱
پاره دوم: منابع و مآخذ مانوی.....	۵۱
گفتار یکم: مطالعات کلی.....	۵۳
گفتار دوم: مجموعه مقالات.....	۶۱
۱-۲: همایش ها.....	۶۱
۲-۲: جستار نامه ها.....	۶۶
۳-۲: ارج نامه ها.....	۶۷
۴-۲: دیگر مجموعه ها.....	۷۱
گفتار سوم: متون.....	۷۷
۱-۳: متون غیر ایرانی.....	۷۷
۱-۱-۳: سریانی.....	۷۷
۲-۱-۳: یونانی.....	۷۷
۳-۱-۳: قبطی.....	۷۹

- ۸۳..... ۳-۱-۴: ترکی باستان (اویغوری)
- ۸۶..... ۳-۱-۵: چینی
- ۸۸..... ۳-۲: متون ایرانی
- ۸۹..... ۳-۲-۱: باز یافته از تورفان
- ۸۹..... ۳-۲-۱-۱: ویراست گلچینی از قطعات گوناگون در یک اثر
- ۹۲..... ۳-۲-۱-۲: آثار مانی و مدارک وابسته
- ۹۲..... ۳-۲-۱-۲-۱: کتاب غولان و کتاب حنوخ
- ۹۴..... ۳-۲-۱-۲-۲: شاپورگان
- ۹۵..... ۳-۲-۱-۲-۳: انجیل مانی، سروده‌های انجیلی، سینگسینس
- ۹۷..... ۳-۲-۱-۲-۴: ارژنگ
- ۹۸..... ۳-۲-۱-۳: دیگر متون
- ۹۸..... ۳-۲-۱-۳-۱: مهرنامک
- ۹۸..... ۳-۲-۱-۳-۲: آنگدروشنان و هویدگمان
- ۹۹..... ۳-۲-۱-۳-۳: سروده‌های تصلیبی (بردارکردگی)
- ۹۹..... ۳-۲-۱-۳-۴: ترانه‌های کلیسایی
- ۱۰۰..... ۳-۲-۱-۵: لغت‌نامه‌های کهن
- ۳-۲-۱-۶: متون کیهان‌شناسانه، بهشت، دوزخ، رستاخیز، و
سوگواری برای درگذشتگان
- ۱۰۳..... ۳-۲-۱-۷: خطابه روح
- ۱۰۳..... ۳-۲-۱-۸: قصه‌ها و تمثیل‌ها
- ۱۰۵..... ۳-۲-۱-۹: تبلیغات دینی و تغییر کیش
- ۱۰۶..... ۳-۲-۱-۱۰: متون فارسی نو
- ۱۰۷..... ۳-۲-۲: قطعه شیراز
- ۱۰۹..... گفتار چهارم: شخصیت‌های تاریخی، دینی، و اساطیری
- ۱۰۹..... ۴-۱: شخصیت‌های تاریخی
- ۱۰۹..... ۴-۱-۱: مانی
- ۱۱۰..... ۴-۱-۲: ادا
- ۱۱۱..... ۴-۱-۳: سیسین و شادأهرمزد
- ۱۱۱..... ۴-۲: شخصیت‌های دینی و اساطیری
- ۱۱۱..... ۴-۲-۱: ایزدان

- ۱۱۱..... ۴-۲-۱-۱: ایزدان به طور کلی
- ۱۱۲..... ۴-۲-۱-۲: پدر بزرگی
- ۱۱۲..... ۴-۲-۱-۳: انسان قدیم
- ۱۱۲..... ۴-۲-۱-۴: روح زنده (مهر ایزد)
- ۱۱۳..... ۴-۲-۱-۵: دوست روشنان
- ۱۱۳..... ۴-۲-۱-۶: فرستاده سوم (نریسه ایزد)
- ۱۱۴..... ۴-۲-۱-۷: دوشیزه روشنی و دننا
- ۱۱۵..... ۴-۲-۱-۸: منوهمد روشن
- ۱۱۵..... ۴-۲-۱-۹: نفس زنده
- ۱۱۶..... ۴-۲-۲: فرشتگان و ملانک
- ۱۱۶..... ۴-۲-۲-۱: همزاد (توم، نرجمیک)
- ۱۱۶..... ۴-۲-۲-۲: فرشتگان و متون جادویی
- ۱۱۸..... ۴-۲-۳: تثلیث پدر، پسر، روح القدس
- ۱۱۸..... ۴-۲-۴: شخصیت اساطیری حوا
- ۱۱۹..... گفتار پنجم: تأثیر و تأثر
- ۱۱۹..... ۵-۱: بودا و تأثیرات بودایی
- ۱۲۰..... ۵-۲: زرتشت و تأثیرات زرتشتی
- ۱۲۲..... ۵-۳: مسیح و تأثیرات مسیحی
- ۱۲۵..... گفتار ششم: برخی نک ننگاشت های دیگر
- ۱۲۵..... ۶-۱: پژوهش های دانشجویی
- ۱۲۵..... ۶-۱-۱: پایان نامه کارشناسی ارشد
- ۱۲۸..... ۶-۱-۲: رساله دکتری
- ۱۲۸..... ۶-۲: کتاب، مقاله، و وبگاه
- ۱۲۸..... ۶-۲-۱: تاریخ پژوهش
- ۱۲۹..... ۶-۲-۲: اوضاع تاریخی
- ۱۳۰..... ۶-۲-۳: فهرست واره ها
- ۱۳۰..... ۶-۲-۴: واژه و واژه نامه ها
- ۱۳۰..... ۶-۲-۴-۱: دگرگونی واژه ها، واژه های عالمانه و اصطلاحات
- ۱۳۱..... ۶-۲-۴-۲: واژه نامه های جدید
- ۱۳۲..... ۶-۲-۵: خط، کتابت، و خوشنویسی

۱۳۳	 هنر (معماری، تذهیب، و دیگر هنرها)
۱۳۷	 ۶-۲-۶: عکس دستنویس ها و وبگاه
۱۳۷	 ۶-۲-۸: کتابشناسی ها
۱۴۱	 پیوست: پژوهش های مندایی

۱۴۵	 نمایه ها
-----	----------------

الف) فارسی

۱۴۵	 اعلام عمومی
۱۶۵	 مقاله ها
۱۷۳	 کتاب ها
۱۷۷	 پایان نامه های کارشناسی ارشد
۱۷۹	 رساله های دکتری
۱۷۹	 نویسندگان، ویراستاران، مترجمان
۱۸۶	 مکان ها

ب) غیرفارسی

Persons	187
Papers	192
Books	198
Signatures	208

پیشگفتار

نیاز دانشجویان، پژوهشگران، و علاقه‌مندان به مطالعات مانوی انگیزه اصلی تدوین این اثر کوچک بوده است. کتاب‌شناسی حاضر، از آن رو که در آن فقط خطوط اصلی مطالعات مانوی ترسیم شده، در حقیقت، طرحی مقدماتی محسوب می‌شود؛ هدف معرفی گزیده‌ای از منابع و پژوهش‌های اصلی در این حوزه و برآوردن فقط بخشی از نیازهای اولیه محققان از میان هزاران منابع و مآخذ است؛ اگرچه بی‌تردید آثار بسیاری وجود دارد که جای آن‌ها در این اثر به‌راستی خالی است. به همین دلیل بود که حتی از مطرح کردن برخی سرفصل‌ها بدان امید صرف‌نظر کردیم که آن‌ها را در ویراست بعدی - اگر عمری باقی باشد - بگنجانیم. کتاب‌شناسی حاضر فقط به «معرفی» آثار می‌پردازد، نه نقد و بررسی آن‌ها.

برای دست‌یازی به هدفی که این کتاب‌شناسی به دنبال آن است، از توصیف‌های غیر ضروری به‌شدت پرهیز شد. مقالات و تک‌نگاشت‌ها، مطابق با طرح کتاب، ذیل موضوعات مربوط به خود فهرست شده‌اند، مگر برخی پایان‌نامه‌ها و مقالاتی که در مجموعه مقالات منتشر شده‌اند؛ اگرچه عمده آثار این دو گروه، خود، در جایی معین فهرست شده‌اند. از این رو، برای دست‌یابی به همه نوشته‌هایی که به معرفی موضوعی به‌خصوص می‌پردازند باید به همه کتاب‌شناسی مراجعه کرد که کوشیدیم با دقت به اثر بیفزاییم تا خواننده به همه زوایای کتاب‌شناسی هدایت شود. در مقابل این همه هم‌پوشانی، با هدف هدایت پژوهشی، از چند اثر خاص دو بار در دو فضای متفاوت نام برده شده است.

سپاس‌های بیکرانم را تقدیم گروه تورفان‌پژوهی فرهنگستان علوم براندنبورگ - برلین، بخش شرقی کتابخانه ملی برلین، و موزه هنر آسیایی برلین می‌کنم که نه‌تنها اجازه دادند نویسنده از کتابخانه ارزشمندشان بهره‌برد، که عکس دست‌نویس‌های محفوظ در آن مراکز نیز در اختیار اثر حاضر قرار گیرد. مدیون محبت‌های دکتر ابوالقاسم اسماعیل‌پور، دکتر امید بهبهانی، دکتر ویدا نداف، نسترن صدیقی و سپیده طاهری هستم که پیش‌نویس این اثر را خواندند و نکات سودمندی را به نگارنده پیشنهاد کردند؛ هم‌چنان‌که این پیش‌گفتار کوتاه را نمی‌توانم بدون سپاس ویژه از خانم اکرم دژه‌وست‌گنگ به پایان ببرم که اگر ویرایش خوب ایشان نبود، این اثر چنان پیراسته نمی‌شد که شایسته مخاطبان فرهیخته است.

در اینجا قدرشناسی عمیق خود را تقدیم جناب آقای احمدرضا طه‌وری می‌کنم که نشر این اثر را عالمانه در مجموعه آثار انتشارات بزرگ طه‌وری پذیرفتند تا نشر آن، به سهم خود، به گسترش مطالعات مانوی و پژوهش‌های ایران‌شناسی کمک کرده باشد. قدردان محبت‌های جناب آقای مسعود فیروزخانی هستم که با علاقه فراوان امور فنی و رایانه‌ای اثر را به نحوی ستودنی به انجام رساندند و تصحیحات مکرر نویسنده را با گشاده‌رویی پذیرفتند. در تنظیم نمایه به راستی مدیون دقت بی‌نظیر ایشان هستم.

خرسند خواهم شد اگر این کتاب‌شناسی کوچک بتواند به پژوهش‌های مانوی دانش‌پژوهان کمک کند.

محمد شکری فومشی

تهران - ۱۳۹۶

کوتہ نوشتہا

ADAW	Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften (Berlin, 1947 ff.)
AEPHE	<i>Annuaire de l'Ecole des Hautes Études, Section des Sciences Religieuses</i> , Paris.
AI, AIr	<i>Acta Iranica</i> (Téhéran-Liége, 1974 ff.)
AMI	<i>Archäologische Mitteilungen aus Iran</i> , Teheran-Berlin
AOASH	<i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
AoF	<i>Altorientalische Forschungen</i>
APAW	Abhandlungen der (königlichen) Preußischen Akademie der Wissenschaften (Berlin, 1815-1907; phil.-hist. Kl. 1908-1949).
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i> (London)
BTT	Berliner Turfantexte; Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients (Berlin, Akademie Verlag).
CCSG	Corpus Christianorum, Series Graeca (Turnhout, 1977 ff.)
CCSL	Corpus Christianorum, Series Latina (Turnhout, 1967 ff.)
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (Paris, Louvain, etc. 1903 ff.)
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (Vienna, 1866 ff.)
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 49 vols. (Bonn, 1828-1878).
Elr.	<i>Encyclopaedia Iranica</i> , eds. E. Yarshater et al. (London, 1982 ff.)

EPHE	See AEPHE
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte (Leipzig, 1897-1941; Berlin-Leipzig, 1953; Berlin, 1954 ff.)
JA	<i>Journal Asiatique</i> (Paris).
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society</i>
JRAS	<i>Journal of the Royal Asiatic Society</i> (London).
NHC	Nag Hammadi Codex
NHMS	Nag Hammadi and Manichaean Studies
NHS	Nag Hammadi Studies
PG	<i>Patrologiae (cursus completus, series) Graceco</i> , eds. J. P. Migne et al., 162 vols. (Paris, 1857-1866)
PL	<i>Patrologiae (cursus completus, series) Latina</i> , eds. J. P. Migne et al., 221 vols. (Paris, 1844-1864) and 5 Suppl. (1958-1974)
PO	<i>Patrologiae Orientalis</i> , eds. R. Graffin and F. Nau (Paris, 1907 ff.).
PS	<i>Patrologiae Syriaca</i> , 3 vols. (Paris, 1893-1926).
SM IV.	<i>Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus, 14.-18. Juli 1997, Berlin</i> , eds. R. E. Emmerick, W. Sundermann and P. Zieme (Berlin, 2000).
SPAW	Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin (Berlin, 1882-1921; phil. hist. Kl., 1922-1949).
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur (Leipzig / Berlin).
ZDMG	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

پاره نخست

منابع و مأخذ غیر مانوی

گفتار یکم

سریانی، یونانی، و لاتین

نوشته‌های تاتیانوس سوری (حدود ۱۲۰-پس از ۱۷۳ م.) از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. او انجیل‌های چهارگانه را در هم آمیخت و کتاب دیاتسارون را نگاشت:

(Tatian), *Tatian's Diatessaron aus dem Arabischen übersetzt von E. Preuschen*, ed. A. Pott, Heidelberg, 1926.

مانی بی‌تردید از این کتاب استفاده کرده است. گنو ویدنگرن و فرانسوا دکره به بررسی این موضوع پرداخته‌اند:

G. Widengren, *Mani and Manichaeism*, tr. K. Kessler, London, 1965; New York, 1966.

F. Decret, *Mani et la tradition manichéenne*, Paris, 1974.

کتاب نخست به قلم نزّهت صفای اصفهانی (۱۳۵۲) و کتاب دوم به خامه عباس باقری (۱۳۸۰) به فارسی ترجمه شده است.

کیسپل در مقاله‌ای به نوشته‌های او عطف توجه کرده است:

G. Quispel, "Macarius and the Diatessaron of Tatian", in: *A Tribute to A. Vöbus*, ed. R. H. Fisher, Chicago, 1977, pp. 203-209.

وضعیت کیش‌های گنوسی سده دوم و اوایل سده سوم در اثر ایرنائوس (۱۲۵-۲۰۲ م.)، اولین متکلم بزرگ کاتولیک و اسقف اعظم لیون، بازتاب یافته است: *Irenaeus Lugdunensis, adversus haereses*, ed. W. W. Harvey, 2 vols., Cambridge, 1857.

ایرناؤس دربارهٔ فرقه‌های گنوسی بسیاری بحث می‌کند؛ اما بیش از همه به کیش مرقیون می‌تازد. او در اثرش به والتینوس (فصل‌های ۱ و ۶) و آموزه‌های بطلمیوسیان (فصل ۱۲)، شمعون مغ (فصل ۲۳)، ساتورنینوس و بازیلیدس (فصل ۲۴)، کرینتوس (فصل ۲۶)، مرقیون (فصل ۲۷)، و تاتیانوس (فصل ۲۸) پرداخته است. نوشته‌های ضدگنوسی کلمنت اسکندرانی (۱۵۰-۲۱۵ م.) را اشتلین ویراسته است:

Clemens Alexandrinus, *excerpta Theodoti*, ed. O. Stählin, GCS 17, Leipzig, 1909, pp. 103-133.
Idem., *stromateis*, ed. O. Stählin, GCS 15, Leipzig, 1939; GCS 17, 1909, pp. 3-102.

نیز نگاه کنید به چاپ‌های دیگر اثر نخست کلمنت:

Idem., *The Excerpta ex Theodoto*, ed. and tr. R. P. Casey, London, 1934.

Idem., *Extraits de Théodote*, ed. and tr. F. Sagnard, Paris, 1948.

یکی دیگر از بدعت‌شناسان قدیمی مسیحی اسقف و دین‌شناس معروف، هیپولیتوس قدیس، است. او در حدود سال ۱۷۰ م به دنیا آمد و نوزده - بیست سال پس از تولد مانی، در ۱۳۶ م.، در رُم کشته شد. وی صرف‌نظر از تفسیر غزل غزل‌های سلیمان، در دفاع از مسیحیت آثار فراوانی نوشت که معروف‌ترین آن‌ها در ردّ همهٔ بدعت‌ها، مشهور به *Philosophumena*، است. وی در این رساله به نحله‌های گنوسی پیش از مانی، به‌ویژه الخسائیه، پرداخته است و از این جهت اثری بسیار مهم محسوب می‌شود:

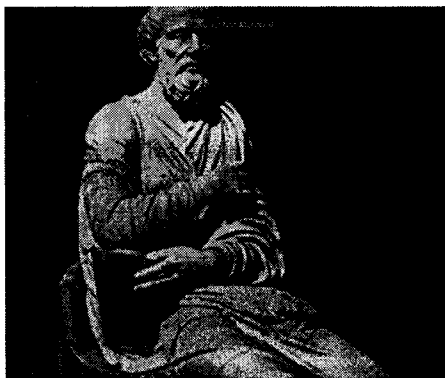
Hippolytus of Rome, *refutatio omnium haeresium [Philosophumena]*, ed. P. Wendland, GCS 26, Berlin, 1916.

ویرایش جدید این رساله در ۱۹۸۶ منتشر شده است:

Ibid., ed. M. Marcovich, *Patristische Texte und Studien* 25, Berlin, 1986.

اُریگن (۱۸۵-۲۵۴ م.)، از آبای کلیسا، معلم مدرسه‌ای در اسکندریه و نویسنده نوشته‌های کوتاهی به‌ویژه دربارهٔ الخسائی است. این نوشته در اثری از اُرسیوس - یکی از شاگردان آگوستین - بازتاب پیدا کرده است:

Orosius, *commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum*, ed. G. Schepss, CSEL 28, Vienna, 1889.

THE REFUTATION
OF ALL HERESIES
HIPPOLYTUS OF ROME

توجه به آثار یکی از پیروان معروف اُریگن، که به باسیلیوس قدیس (St. Basilus) نامبردار است (۳۳۰-۳۷۹ م.)، به بازشناسی ریشه‌های باورهای که بر مانی تأثیر گذاشته است، کمک خواهد کرد. یکی از معروف‌ترین آثار او *de spiritu santo* «روح‌القدس» نام دارد. آگوستین در کتاب‌های مختلف خویش (نگاه کنید به صص ۲۴-۲۵) از نوشته‌های او بهره‌های بسیار برده است. دکره مقاله‌ای درباره‌ی باسیلیوس بزرگ و مباحثات ضد مانوی او نگاشته است:

F. Decret, "Basile le Grand et la polémique antimanichéenne en Asie mineure au IVe siècle", in: E. A. Livingstone (ed.), *Studia Patristica* 17/3, Oxford, 1982, pp. 1060-1064.

رسالات فلوطین (? ۲۰۵-۲۷۰ م.) مورد توجه خاص پژوهشگران مطالعات گنوسی است. او از تباری رومی و متولد مصر و برجسته‌ترین شخصیت نوافلاطونی است. او درباره‌ی بدی و منشأ آن، کیهان، روح، ماده، تقدیر، زمان، هستی، زیبایی، سه اقنوم اصلی، باورهای نحله‌های گنوسی، وردۀ عقاید آنان

مطالبی قابل توجه مطرح کرده است:

R. Harder (Übersetzer), *Plotins Schriften*, Hamburg, 1956.

نوشته‌های فلوطین به فارسی ترجمه شده است:

محمدحسن لطفی (مترجم)، دوره آثار فلوطین، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۶، ج ۲.

یکی از نخستین بدعت‌شناسانی که مستقیم به مانی و اندیشه‌های او پرداخت الکساندر لیکوپولیس، از اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم میلادی، است. الکساندر، که رئیس مدرسه‌ای در لیکوپولیس (اسیوط امروزی در مصر) بود، شاگردان مانوی بسیاری داشت و در اثرش نام برخی از آن‌ها را نیز قید کرده است. درباره صحت و اهمیت اثر او همین بس که، برخلاف کلیه آثار که در رد مانویت نوشته شده، الکساندر هرگز با تحقیر و تمسخر و خرده‌گیری به مبارزه با کیش مانی نپرداخته است. رساله پرآوازه‌اش، در رد آموزه مانی، را برینکمان در ۱۸۹۵ به چاپ رسانده است:

Alexander Lycopolitanus, *contra Manichaei opiniones disputatio*, ed. A. Brinkmann, Leipzig, 1895.

رایزنشتاین و ریجی، هر یک، جداگانه در مقاله‌ای مهم به بررسی نوشته‌های

او پرداخته‌اند:

R. Reitzenstein, "Alexander von Lycopolis", *Philologus* 86/2, 1931, pp. 185-98.

C. Riggi, "Una testimonianza del 'kerygma' cristiano in Alessandro di Licopoli", *Salesianum* 31, 1969, pp. 561-628.

ویلی نیز در ۱۹۸۵ نوشته‌های وی را با یادداشت‌های عالمانه به چاپ رساند:

Alexander de Lycopolis, *Contre la doctrine de Mani*, traduction avec introduction et notes par Andre Villey, Paris, 1985.

نیز بنگرید به مقاله ویلی درباره او و نظریاتش:

A. Villey, "Controverses philosophique à Assiout à la fin du IIIe siècle", in: *Deuxième journée d' Congrès coptes Strasbourg 25 mai 1984*, Cahiers de la Bibliothèque Copte 3, Louvain-Paris, 1986, pp. 23-28.

همچنین، صرف نظر از مقاله ویدنگرن در دانشنامه ایرانیکا (ج ۱، ۱۹۸۵،

ص ۸۳۰)، سیدوروف نیز بخش اعظم مقاله بسیار مهم خود را - که اساساً به

بررسی مقابله‌ای روابط اندیشمندان نوافلاطونی و مانویت می‌پردازد - به الکساندر

و اندیشه‌های او اختصاص داده است:

A. I. Sidorov, "Neoplatonizm i manixejstvo (Aleksandr iz Likopolja, Simplikij)", *Vestnik Drevnej Istorii*, 1980, n° 3, pp. 44-63.

جدیدترین پژوهش درباره الکساندر لیکوپولیس را در اثر زیر بیابید:

Aziz S. Atiya (ed.), *The Coptic Encyclopaedia*, vols. 1 and 8, New York, 1991, 8 vols.

اوسه بیوس قیصریه‌ای (۲۶۰-۳۴۰ م.)، که به "پدر تاریخ کلیسا" معروف است، از بزرگان کلیسای شرق و از دوستان نزدیک کنستانتین، امپراتور روم (۲۷۴-۳۳۷ م.)، در تاریخ مطالعات مانوی شخصیتی معروف است. شهرت اصلی او به سبب نگارش کتابی مهم به نام *historia ecclesiastica* «تاریخ کلیسای شرق» است. او در فصل ششم این اثر، به رد عقاید مانوی و فرقه‌های یهودی-مسیحی میان‌رودان پرداخته است. نگاه کنید به این کتاب و دو اثر دیگر او:

Eusebius Caesariensis, *historia ecclesiastica*, ed. E. Schwartz, GCS 9/1-3, Leipzig, 1903-9.

Idem., *de martyribus Palaestinae*, ed. E. Schwartz, GCS 9/2, pp. 907-45.

Idem., *praeparatio evangelica*, ed. K. Mars, GCS 43/1-2, Berlin, 1954-1956.

نوشته‌های افرایم (افریم) نصیبینی (اوایل سده ۴ م.)، که اساساً در رد عقاید مانوی و دوگنوسی معروف پیش از او مرقیون و ابن‌دیمان است، نخستین بار در سال ۱۸۶۵ ویراسته شد:

Ephraim, *Contra haereses ad Hypatium et Contra Haereses ad Domnum*, Discourse 1, ed. J. J. Overbeck, *S. Ephraem Syri, Rabulae, Balaei etc.*, Oxford, 1865, pp. 21-58.

در ۱۹۱۲ جلد نخست نوشته‌های او به انگلیسی ترجمه شده است:

Ephraem Syrus, *S. Ephraim's Prose Refutations against Mani, Marcion, and Bardaisan*, I, ed. and tr. C. W. Mitchell et al., London, 1912.

اتو باردنهور در ۱۹۱۹ گزیده نوشته‌های او را در کتابی کوچک به چاپ رسانده است:

O. Bardenhewer, *Des Heiligen Ephräm des Syrers, Ausgewählte Schriften*, Kempten, 1919.

دو سال بعد در ۱۹۲۱ میچل با همکاری دوستانش مجلد دوم کتابش را - که

پیش از این از آن یاد شد - در دسترس علاقه‌مندان قرار داد. نوشته‌های افرایم را در آثار زیر بیابید:

Ephraim, *Hymni contra Julianum*, ed. E. Beck, CSCO 174, Louvain, 1957; *Historia Sancti Ephraemi*, ed. T. J. Lamy, *sancti Ephraem(i) Syri et sermones II*, Mechliniae, 1889, cols. 3-98; *Hymni 56 contra haereses*, ed. E. Beck, CSCO 169, Louvain, 1957.

پیتر ناگل (P. Nagel)، ادموند بک (E. Beck)، د. باندی (D. Bundy)، میشل تاردیو (M. Tardieu) و ژوهوزست (J. Rouwhorst) به نوشته‌های افرایم عطف توجه کرده و در این زمینه آثاری نوشته‌اند.

یکی دیگر از کتاب‌های بسیار ارزشمند، آکنا آرخلای اثر هگمونوس از نیمه نخست سده چهارم است. این اثر در اصل به لاتین نوشته شده، اما فقط ترجمه یونانی آن را باقی است. برخی پژوهشگران معتقدند این رساله را خود آرخلانیوس (آرخلای)، اسقف مسیحی معاصر مانی، نوشته است. میشل تاردیو در این باره مقاله‌ای ارزشمند نگاشته است:

M. Tardieu, "Archelaus", *EI* 2, 1987, pp. 279 - 280.

متن آکنا آرخلای را بیسن در ۱۹۰۶ منتشر کرده است:

Hegemonius, *Acta Archelai*, ed. C. H. Beeson, GCS 16, Leipzig, 1906.

این متن اثری سترگ در ردّ عقاید مانوی به شمار می‌آید و پس از تألیف بر اکثر بدعت‌شناسان مسیحی تأثیر گذاشت. در این باره نگاه کنید به کتاب پونش:

H. C. Puech, *Le Manichéisme, son fondateur, sa doctrine*, Paris, 1949.

در آکنا آرخلای به زندگی و تعلیمات مانی و گسترش مانویت پرداخته شده و اهمیت آن به همین دلیل است. درباره این اثر همچنین نگاه کنید به:

F. A. Pennacchietti, "Gli Acta Archelai e il viaggio di Mani nel Bet Arbaye", *Rivisto di Storia e di Letteratura religiosa* 24, 1988, pp. 503-514.

جدیدترین اثر درباره آکنا آرخلای در سال ۲۰۰۰ منتشر شده است:

M. Scopello, "Hégémonius, les Acta Archelai et l'histoire de controverse anti-manichéenne", *SM IV.*, pp. 528-545.

افراتس (افراآت) بدعت‌شناس برجسته سوری است که در سده چهارم با نگارش کتابی به ردّ مانویت پرداخت. مجموعه نوشته‌های او با نام استدلالات در دو مجلد منتشر شده است:

Aphrahates, *Demonstrationes*, ed. I. Parisot, PS 1, 1894; PS 2, 1970.

جدیدترین اثر درباره افراتس و نوشته‌هایش را در کتاب زیر بیابید:

M. J. Pierre, *Aphraate le Sage Persan. Les Exposés*, tome 1: *Exposés I-X*, tome 2: *Exposés XI-XIII*, Paris, Cerf, vol. 2: 1989, pp. 519-1042.

سراپیون تموئسی، اسقف تموئیس (شهری در دلتای نیل، در ۱۷۰ کیلومتری شرق اسکندریه در مصر)، از سده چهارم، رساله‌ای در ردّ مانویت نگاشته است. نوشته او معروف به *contra Manichaeos* «بر ضد مانویان» در سال ۱۹۳۱ منتشر شده است:

Serapion of Thmuis, *Against the Manichees*, ed. R. P. Casey, Cambridge, 1931.

چند سال پس از سراپیون، برخی از مسائل مانویت در آینه نوشته‌های ضد مانوی تیتوس بوسترایی تجلی یافته است:

Titus Bostrensis, *adversus Manichaeos*, I-III, 7, ed. P. A. de Lagarde, *Titi Bostreni quae ex opere contra Manichaeos edito in codice Hamburgensis servata sunt*, Berlin, 1859; III, 7-29, ed. P. Nagel, "Neues griechisches Material zu Titus von Bostra", in: H. Ibscher (ed.), *Studia Byzantina*, Folge II, Berlin, 1973, pp. 285-350.

بنوشتارک و زیکنبرگر هر یک آثاری مفید در این خصوص نگاشته‌اند:

A. Baumstark, "Der Text des Mani-Zitat in der Syrischen Übersetzung des Titus von Bostra", *Oriens Christianus*, 3. Serie, Band 6, 1931, pp. 23-42.

J. Sickenberger, *Titus von Bostra, Studien zu dessen Lukashomilien*, TU 21/1, Leipzig, 1901.

یکی دیگر از بدعت‌شناسان سده چهارم سیریل اورشلیمی است. کتابش *catecheses* «آموزه‌های دینی» را ریشل و روپ در ۱۸۴۸ ویراسته‌اند:

Cyrillus Hierosolymitanus, *catecheses*, eds., W. K. Reischl and J. Rupp, 2 vols., Munich, 1848.

استرومسا در بررسی وضعیت کیش‌های گنوسی و مانوی در فلسطین به نوشته‌های او توجه کرده است:

G. G. Stroumsa, "Gnostics and Manichaeans in Byzantine Palestine", in: E. A. Livingstone (ed.), *Studia Patristica* 28. *Papers of the 1983 Oxford Patristics Conference*, vol. 1, Kalamazoo (Michigan), 1985, pp. 273-278.

سیمپلی کیوس یکی از نوافلاطونیان سده چهارم است. ارزش نوشته‌های او در ایران کمتر شناخته شده است. اثر معروفش در ۱۸۴۰ به طبع رسید:

Simplicius, in *epictetum encheiridion commentarium*, ed. F. Dübner, Post Theophrasti Characteres, Scriptorum Graecorum Bibliotheca 10, Paris, 1840.

سیدوروف در مقاله‌ای ارزشمند - که در صفحه‌های ۱۸-۱۹ نیز از آن یاد شد - به دیدگاه‌های او درباره مانویت توجه خاص کرده است:

A. I. Sidorov, "Neoplatonizm I manixejstvo (Aleksandr iz Likopolja, Simplikij)", *Vestnik Drevnej Istorii*, 1980, n°3, pp. 44-63.

در این باره همچنین نگاه کنید به:

I. Hadot, "Die Wiederlegung des Manichäismus im Epictetkommentar des Simplicios", *Archiv für Geschichte der Philosophie* 51, 1969, pp. 31-57.

نوشته‌های تئودور موپسوستایی، اسقف شهر موپسوستا (در جنوب غربی آسیای صغیر)، مفسر و کلامی معروف مسیحی سده چهارم، مبتنی بر چند رساله در رد کیش‌های ارتدادی منشعب از مسیحیت بود. از آن‌جا که او میان مسیحیان سوری، برخلاف موقعیتی که در کلیسای کاتولیک داشت، از حرمت بسیاری برخوردار بود، کلیسای نستوری بخشی از آثار او را با ترجمه سریانی حفظ کرده است:

Theodorus Mopsuestenus, *Fragmenta*, ed. E. Sachau, Leipzig, 1869.

نوشته‌های فوتیوس (۸۵۹-۸۱۰ م.)، حکیم و دولت‌مرد بیزانسی و اسقف قسطنطنیه، که بخشی از نوشته‌های تئودور را نیز در خود دارد، اهمیت فراوانی دارد:

Photius, *bibliotheca*, ed. P. Henry, 8 vols., Paris, 1959-77.

Idem., *contra Manichaeos libri* IV, ed. MPG 102, 15-264.

درباره آثار فوتیوس همچنین نگاه کنید به:

Les actes apocryphes des apôtres. Christianisme et monde païen, ouvrage collectif, Publications de la Faculté de Théologie de l'Université de Genève 4, Labor et Fides, Genève, 1981.

نوشته‌های یوحنا افسی، که در تاریخ زندگی گنوسی‌ان و قدیسان خاور نزدیک است، به دست بروکس ویراسته شده است:

Ioannes Ephesi, *historiae beatorum orientalium*, ed. E. W. Brooks, *Lives of Eastern Saints*, PO 17, Paris, 1923, pp. 1-307; PO 19., Paris, 1925, pp. 499-631.

نیز بنگرید به رساله‌های هیرونوموس، از نویسندگان مسیحی سده چهارم: Hieronymus, *epistulae*, ed. I. Hilberg, CSEL 54-56, 1910-1918.

قدیس ایپفانیوس سالامیسی (۳۱۵-۴۰۳ م.) متولد فلسطین، از آباء کلیسای شرق و اسقف قسطنطنیه بود. نوشته‌های او در زمینه زندگانی الخسائیوس و کیش او (الخسانیه) تا پیش از کشف دست‌نوشته مانوی کلن بی‌نهایت ارزشمند بوده است و اکنون نیز از منابع بسیار مهم در شناخت پیشینه دینی مانوی و کودکی و جوانی او محسوب می‌شود. مجموعه نوشته‌های یونانی او طی سال‌های ۱۹۱۵ تا ۱۹۳۳ منتشر شده است:

Epiphanius of Salamis, *de haeresibus (Panarion)*, ed. K. Holl, GCS 25, 31, 37, Leipzig, 1915-1933.

جلدهای دوم و سوم این اثر در ۱۹۸۰ و ۱۹۸۵ با تجدید نظر دومر (J. Dummer) در برلین به چاپ رسید. میشل تاردیو به تفسیر متن‌شناسانه این اثر پرداخت:

M. Tardieu, "Gnose et manichéisme", *Annuaire EPHE-Ve Section* 87, 1978-1979, pp. 311-16.

ریجی نیز نوشته‌های ایپفانیوس علیه مانوی و مانویان را در ۱۹۶۷ به طبع رساند: C. Riggi, *Epifano Contro Mani*, Rome, 1967.

ژ. ریس (J. Ries)، ج. کوئل (J. Coyle)، و هنریکس (A. Henrichs) در بررسی‌های خود به نوشته‌های او توجه خاص کرده‌اند. برای اطلاعات بیشتر درباره مباحثات بدعت‌شناسانه ایپفانیوس نگاه کنید به:

M. Mees, "Die antihäretische Polemik des Epiphanius von Salamis

und ihr Gebrauch von Jn 4", *Augustinianum* 22, 1982, pp. 405 - 425.

ویلیامز در ۱۹۷۸ پاناریون را با تفسیرهای عالمانه دوباره منتشر کرده است:

F. Williams, *The Panarion of Epiphanius of Salamis*, Book I, Leyde, Brill, 1987.

اورل آگوستین قدیس (۳۵۴-۴۳۰ م.) سرشناس‌ترین بدعت‌شناس مسیحی است. او در نوزده سالگی مانوی شد و بیش از نه سال در زمرة نیوشایان با مانویان شمال افریقا زیست. اما پس از آن به خطرناک‌ترین شخصیت مخالف آن بدل شد. وی رساله‌های متعددی در ردّ مانویت نگاشت که جملگی، گرچه شدیداً ضد مانوی‌اند، جزء آثار بسیار مهم در این زمینه محسوب می‌شوند. فهرست آثار مربوطه او به قرار زیر است:

Augustinus, *The City of God, Against the Pagans*, ed. R. W. Dyson, New York, 1998.

Idem., *contra academicos*, ed. P. Knöll, CSEL 63, 1922, pp. 3-81.

Idem., *contra Adimantum*, ed. J. Zycha, CSEL 25/1, 1981, pp. 115-190.

Idem., *contra adversarium Legis et Prophetarum*, PL 42, pp. 603-666.

Idem., *de beata vita*, ed. P. Knöll, CSEL 63, pp. 89-116.

Idem., *confessiones*, ed. L. Verheijen, CCSL 27, 1981.

Idem., *de duabus animabus*, ed. J. Zycha, CSEL 25/1, pp. 3-48.

Idem., *epistulae*, ed. A. Goldbacher and J. Divjak, CSEL 34/1-2, 44, 57, 58 and 86, 1895-1981.

Idem., *contra epistulam Manichaei quam vocant 'fundamenti'*, ed. J. Zycha, CCSL 36, 1954.

Idem., *contra Faustum*, ed. J. Zycha, CSEL 25/1, pp. 251-797.

Idem., *contra Felicem*, ed. J. Zycha, CSEL 25/2, 1892, pp. 801-852.

Idem., *contra Fortunatum*, ed. J. Zycha, CSEL 25/1, pp. 83-112.

Idem., *de haeresibus*, ed. R. Vander Plaetses and C. Beukers, CCSL 46, 1969, pp. 283-345.

Idem., *contra secundam Iuliani responsionem opus imperfectum*, PL 45, pp. 1049-1608.

Idem., *de moribus Ecclesiae Catholicae et de moribus Manichaeorum*, PL 32, pp. 1309-1378.

- Idem., *de natura boni*, ed. J. Zycha, CSEL 25/1, pp. 855-889.
 Idem., *contra litteras Petilian*, ed. M. Petchenig, CSEL 52, 1909.
 Idem., *enarrationes in Psalmos*, ed. E. Dekkers and J. Fraipont, CCSL 38-40, 1956.
 Idem., *retractationes*, ed. P. Knöll, CSEL 36, 1902.
 Idem., *contra Secundinum*, ed. J. Zycha, CSEL 25/2, pp. 905-947.
 Idem., *de utilitate credendi*, ed. J. Zycha, CSEL 25/1, pp. 3-48.
 [Idem.], *commnitorium Sancti Augustini quomodo sit agendum cum Manichaeis qui confitentur pravitatem huius nefandi erroris*, ed. J. Zycha, CSEL 25/2, pp. 979-982.

تاکنون دو اثر مشهور آگوستین به فارسی ترجمه شده است: *Confessiones* «اعترافات» با ترجمه سایه میثمی:

قدیس آگوستین، اعترافات، ترجمه سایه میثمی، ویراسته مصطفی ملکیان، تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، ۱۳۸۰، چ. ۲.

و *De Civitate Dei* «شهر خدا» با ترجمه حسین توفیقی:

آگوستین قدیس، شهر خدا، ترجمه حسین توفیقی، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۹۲، چ. ۲.

پیش از این که این اثر به فارسی ترجمه شود احمدی طباطبایی به معرفی آن پرداخت:

محمدرضا احمدی طباطبایی، «معرفی و نقد کتاب شهر خدای آگوستین»، دانش سیاسی، ش ۳، ۱۳۸۵، ص ۱۶۷-۱۷۶.

دربارهٔ اعترافات چندین بررسی مهم صورت گرفته است. نگاه کنید به ترجمه فارسی اثری از کلارک:

جیلین کلارک، اعترافات آگوستین، ترجمه رضا علیزاده، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۹.

ساموئل لیو فصلی از اثر مهمش را به آگوستین و اندیشه‌ها و آثارش اختصاص داده است:

S. N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey*, Manchester, 1985 (2nd edition, revised and expanded: Tübingen, 1992).

همچنین بنگرید به اثر مهم زیر که در ردّ عقاید فورتناتوس مانوی از سوی آگوستین است:

F. Decret and J. van Oort, *Sanctus Augustinus, Acta Contra Fortunatum Manichaeum*, Turnhout, 2004.

کهن‌ترین تصویری که تاکنون از آگوستین شناخته شده است: قرن شش، ژم ایتالیا

آگوستین، در اعترافات، دفتر پنجم، می‌گوید:

Confessiones 5.5.8: non enim parvi se aestimari voluit, sed spiritum sanctum, consolatorem et ditatorem fidelium tuorum, auctoritate plenaria personaliter in se esse persuadere conatus est.

«او (مانی) برای آن‌که در نظر پیروانش بزرگ جلوه کند سعی داشت ایشان را قانع سازد که روح‌القدس، همان تسلی‌بخش و برکت‌دهنده به بندگان مؤمن تو (خداوند)، در او شخصاً و به تمامی حضور دارد.» (ترجمه سایه میثمی، ص ۱۴۸)

همچنین بنگرید به جدیدترین اثر (سال ۲۰۰۰) که به بررسی *contra faustum*،

رساله‌ای در ردّ عقاید فائوستوس مانوی، می‌پردازد:

G. Wurst, "Bemerkungen zum Glaubensbekenntnis des Faustus von Mileve (Augustinus, contra Faustum 20,2)", *SM IV.*, pp. 648-657.

درباره آگوستین و آثارش، مطالعات بسیاری صورت گرفته است که این‌جا

مجال پرداختن به آن‌ها نیست.

رساله ضد مانوی اُودیوس، اسقف اوزالوم که در سده پنجم به نگارش در

آمده، دربردارنده اطلاعات ارزشمندی درباره اسطوره آفرینش مانوی است. یکی

از دلایل اهمیت این رساله آن است که حاوی نقل قول‌هایی از رساله دو بُن و گنج